

Entreprenörsfamiljen som grundade Mosaiska församlingen i Karlskrona

PER HAMMARSTRÖM*

Mittuniversitetet, Sundsvall

Harry R:son Svensson, *Fabian Philip, familjen Ruben och örlogsstaden: Entreprenörsfamiljen som grundade Mosaiska församlingen i Karlskrona 1780–1945* (Stockholm: Historiska institutionen, Stockholms universitet 2017). 284 s.

Syfte och frågor

Handelsmannen Fabian Philip var en av de första judar som sökte sig till Sverige när statsledningen av ekonomiska och merkantila skäl öppnade landet för judisk invandring. Han anlände till Karlskrona 1780 med vederbörligt tillstånd att ägna sig åt handel, men när minoritetens ställning reglerades i en särskild lagstiftning 1782, begränsades judarnas boende till Stockholm, Göteborg och Norrköping och det såg ut som om Fabian Philip skulle tvingas lämna sin nya hemstad. I detta prekära läge vände han sig till generalamiral Henrik af Trolle med ett erbjudande om att driva fabriksanläggningar för flottans räkning. Trolle ställde sig positiv och riktade en hemställan till konungen om undantag från bosättningsbestämmelserna, något som tillmötesgicks. Därmed blev Karlskrona en av fyra svenska städer med en judisk församling fram till 1800-talets senare del då ny lagstiftning tillät judar att bosätta sig fritt.

Under 1800-talet utgjordes den judiska gruppen i Karlskrona av en begränsad skara, som flest runt ett femtiotal. Församlingen dominerades länge av Fabian Philip och hans efterkommande, familjen Ruben, men från 1800-talets senare hälft tillkom nya medlemmar, främst invandrare från Östeuropa.

Judarna i örlogsstaden Karlskrona perioden 1780–1945 är temat för Harry R:son Svenssons avhandling. Det övergripande syftet är ”att studera integration i en örlogsstad genom en familjs ekonomiska, sociala och kulturella

* Fil. dr i historia fakultetsopponent

strategier”, preciserat i tre frågor (s. 10): ”1. Hur såg de ekonomiska och sociala strukturerna i Karlskrona ut och hur påverkade de förutsättningarna för judisk integration? 2. Vilka sociala, ekonomiska och kulturella strategier använde sig familjen Philip/Ruben av, hur mottogs dessa i majoritetssamhället och hur förändrades de över tid? 3. Hur kan valet av strategier förklaras och vad säger de om familjen Philip/Rubens identifikationer?”

Avhandlingens disposition och innehåll

Undersökningen sönderfaller i två delar, en om örlogsstaden och flottan, kapitel 2–4, och en om familjen Philip/Rubens och övriga judars strategier och integrationsprocesser, kapitel 5–7. Uppdelningen avspeglas i inledningens diskussion av forskningsläge, där studier om Karlskrona, örlogsstaden och de svenska judarnas historia uppmärksammas. Teoridelen inleds med en diskussion av örlogsstaden som fenomen och Port Jew-begreppet, varpå ytterligare begrepp introduceras under rubrikerna entreprenörskap, genusperspektiv och identifikation. Ett stort antal teoretiska ingångar och begrepp gör det ibland svårt att skilja det centrala från det perifera. Somligt följs inte upp i undersökningsdelen, begrepp som kulturell och normativ assimilering och mimikry, medan andra som flitigt används senare i avhandlingen saknas i teori- och metoddelen, exempelvis syftesformuleringens integrationsbegrepp, samt diskussioner om tidigmoderna och moderna strukturer.

Bokens andra kapitel, ”Karlskrona – en kort historik” inskränker sig, titeln till trots, i allt väsentligt till aspekter som rör flottan. Kapitel 3 undersöker flottans stora industrianläggningar, örlogsvarvet, repslagarbanan, kronobageriet och kronokvarnen, medan det fjärde kapitlet placerar stadens sociala förhållanden under lupp. En dynamisk och ”stökig” stad målas upp med båtsmän, volontärer, skeppsgossar, kofferdiskeppare, kadetter, beväringar, kronotimmermän och varvsarbetare; berättelser och beskrivningar varvas med socialhistoriskt material, såsom sammanställningen över örlogsstationens ”ideala bemanningsorganisation” under 1800-talet. Konsistorieprotokoll och orderböcker vittnar om bråk, slagsmål, ofredanden av kvinnor, urinering och fylleri. Men här figurerar också de välbärgade, borgarna, kyrkoherdar och inte minst flottans officerare, de senare med en särskilt viktig roll i staden.

Bilden som målas upp är fascinerande, samtidigt som man kan ställa sig frågande till att det uteslutande är flottan som bildar fond och får begripliggöra de judiska integrationsprocesserna. Utan att förringa flottans betydelse, i synnerhet för Fabian Philip och hans familj, tror jag att avhandlingen hade vunnit på en bredare historisk kontext, exempelvis genom att på ett tydligare sätt lyfta in moderniseringsprocesser, näringsfrihet, industrialisering,

nationalism, judisk emancipation och liknande, både i ett lokalt och nationellt perspektiv. Därtill blir det ofta otydligt hur resultaten i kapitel 3 och 4 kopplas till de judiska integrationsprocesserna i kapitel 5–7. Om jag tolkar författaren rätt, utifrån en diskussion i kapitel 5, är slutsatsen att den rörlighet och oro som bland annat flottans bemanningssystem skapade, kvalificerar staden att klassificeras som en så kallad "Port Jew", en miljö präglad av öppenhet och stort handlingsutrymme för judar, mer om det längre ned.

Det femte kapitlet, "Familjen Philip/Rubens ekonomiska strategier", beskriver hur Fabian Philip anlände till staden och tack vare flottan kunde etablera sig, sin familj och sin fabriksanläggning i staden. Det lokala borgerskapet motsatte sig först den judiska närvaron och framställde skrivelser med anklagelser om olovlig handel, ibland med antisemitiska undertoner. Svenson gör med rätta en poäng av att det inte bara var judar som drabbades av borgerskapets försök att slippa konkurrens och att den huvudsakliga drivkraften inte nödvändigtvis var antisemitism.

Motståndet uppvägs dock av att judarna hade en mäktig bundsförvant i Karlskrona. Amiralitet och stadens höga militärer ställde sig bakom familjen Philip/Ruben och deras näringsverksamhet med intyganden om "det judiska sällskapets anständiga och oförvitliga vandel" (s. 103). Och amiralitetets vilja var överordnad i örlogsstaden Karlskrona.

Kapitlet fortsätter med att skildra hur den judiska entreprenörsfamiljen byggde upp omfattande näringsverksamheter och hur de förmådde lägga om och bredda verksamheten när så krävdes, till jordbruk, tegelbruk, tobaksindustri, bryggerisektorn och bankverksamhet, ofta inom ramen för judiska nätverk eller i samverkan med lokala icke-judiska affärsmän. Svensson återkommer till de unika förutsättningarna i Karlskrona men i mina ögon påminner integrationsmönstren om hur det såg ut i andra svenska städer med judisk befolkning, där andra socioekonomiskt starka judiska familjer också drev industrier, förvärvade herrgårdar och etablerades socialt.

Det sjätte kapitlet, "Familjen Philip/Rubens sociala och kulturella strategier", undersöker äktenskapsmönster, utbildningsstrategier, kvinnornas roll i integrationsprocesserna och filantropiskt engagemang. Resultaten ger prov på hur judar engagerades i det lokala och regionala organisationslivet, bland annat i hushållningssällskapet. Från 1860-talet och framåt väljs judar in i kommunala nämnder och församlingar.

Det avslutande kapitlet, "De judiska och nationella identifikationerna" diskuterar den "polyvalenta" identitet som familjen utvecklade, hur judiskt, tyskt och svenskt blandades. Släkt- och nätverksrelationer inom och utom landet vidmakthölls och stärktes bland annat genom inomjudiska äktenskap. En judisk identifikation odlades och upprätthölls samtidigt som judarna integrerades socialt och ekonomiskt i lokalsamhället.

Kapitlet innehåller också stoff om den judiska invandringen från Östeuropa, som påbörjades under 1860-talet, vilken stöpte om församlingen, från "Port Jew" till ortodox församling. Svensson visar hur de etablerade och tongivande medlemmarna förhållandevis smidigt förmådde interagera med de nyanlända i församlingsgemenskapen, vilket är intressant med tanke på hur motsvarande invandring gav upphov till svårlösta spänningar i andra judiska församlingar i landet.

Kapitlet avslutas med en undersökning av den syn på judarna som kom till uttryck i födelsedagshyllningar, dödsrunor och andra artiklar i lokalpressen, skämtpress och lokalhistoriska arbeten, en typ av material som med fördel skulle kunna ha diskuterats utförligare; att födelsedagshyllningar och dödsrunor framställer goda och samhällsnyttiga karlskronabor förvånar knappast – det tillhör genren. Svensson noterar att det ofta saknas hänvisningar till jubilarens/den avlidnes judiska tillhörighet eller att det bara nämns i förbigående. Slutsatsen är att familjen Philip på det stora hela sågs som vilka andra respekterade karlskronabor som helst.

Men det material som presenteras i slutkapitlet ger också prov på antisemitism, inte minst den som riktades mot de judiska invandrarna från Östeuropa. Lokala köpmän luftade sitt missnöje med att "hundratals polska judar" drev sin "olagliga handel". Generellt är dock inte antisemitism något centralt begrepp i studien som därmed skiljer sig från annan aktuell forskning om de svenska judarnas historia, där antisemitismen ofta tillmäts starkt förklaringsvärde i fråga om integrationsprocesser, statens politik eller myndighetsutövning i förhållande till judarna.

En styrka med avhandlingen är att den kompletterar centralistiska perspektiv på svensk-judisk historia med historieskrivning från periferin. Ansatsen skapar möjligheten att i detalj och på djupet analysera integrationsprocesser, hur ekonomiska, sociala, politiska och kulturella strukturer samverkade och hur judar och omgivning interagerade på mikronivån. Men avhandlingens starka förankring i Karlskrona är också, som jag ser det, dess största svaghet. Om historieskrivningen om de svenska judarna ibland låter antisemitismen bli en på förhand given förklaringsmodell som färgar urval och tolkning, riskerar Svenssons avhandling att falla i ett motsatt dike.

Redan i avhandlingens inledning framhålls Karlskronas "mycket speciella och avvikande sociala miljö". "Frågan är hur denna till synes, för judar, välkomnande miljö skall förklaras" (s. 10), fortsätter författaren. Liknande formuleringar upprepas (s. 24, 98, 112, 150 och 173) och återkommer i avhandlingens sammanfattning, om än mer försiktigt: "Möjligen hade familjen Philip/Ruben ett större handlingsutrymme än judar än [sic!] i övriga Sverige och, om så var fallet, vill jag hävda att det förklaras av att Karlskrona var en örlogsstad och (därmed) en Port Jew-miljö" (s. 255).

Skrivningarna om stadens karaktär är naturligtvis inte tagna ur luften. Dels presenterar Svensson empiriska undersökningar som stöd, däribland en studie av officerarnas betydelse för stadens sociokulturella miljö, dels förankrar han sin tes teoretiskt i Port Jew-begreppet. Jag har kritiska anmärkningar om bägge.

Örlogsstaden Karlskrona: en öppen stad?

Den grupp som mer än andra präglade staden och personifierade öppenheten gentemot judarna var flottans officerare. Den "dynamiska" officerskåren, som var betydligt fler till antalet än det handlande borgerskapet, "gav upphov till en annan typ av samhälle", "ett pragmatiskt intellektuellt klimat, öppet för nya influenser och idéer" (s. 84). Många av officerarna var ofrälse och en hög andel var födda utanför Karlskrona, skriver Svensson men förklarar inte sambanden till stadens öppenhet. Det görs också en poäng av att officerarna hade en hög bildningsnivå, ett påstående som grundas på en kyrkoherdes nedtecknade hågkomster från 1883. Svensson hävdar att sagesmannen, med sin studiebakgrund vid Lunds universitet och erfarenhet som folkskoleinspektör, bör ha haft en god förmåga att bedöma "stadens allmänna bildningsnivå". Jag ställer mig tveksam till hur källan används av Svensson men om karaktäristiken stämmer, måste åter frågan ställas om kopplingarna mellan bildningsnivån och den välkomnande miljön. Detta är något som inte alls kan förutsättas.

Svenssons kanske tyngsta argument är emellertid "den öppenhet som officerarnas internationella erfarenheter skapade" (s. 98). Han redogör för att en hög andel av officerarna under sin grundutbildning tjänstgjorde i företrädesvis den brittiska flottan. Det finns naturligtvis ingen anledning att tvivla på att dessa internationella kontakter satte sina spår. Frågan är bara vilka.

"För att kontextualisera innebörden av den utrikes tjänstgöringen" (s. 84) får ett par fall tjäna som exempel. I ett fall som återopas beskriver en officerare hur den utländska tjänstgöringen gav "en vidgad horisont" och en insikt om att den vite mannens anspråk på "obetingad företrädesrätt ej sällan saknar fog för sig" (s. 86, 87). Den tjänstgöring som åsyftas genomfördes på 1890-talet men hågkomsterna, varur citaten har hämtats, nedtecknades först 1943, i en helt annan kontext. Risker för tillrättalägganden är uppenbar. Avståndstagandet från nationell inskränkthet under brinnande världskrig må vara intressant men kan knappast tas som intäkt för vidgade horisonter i staden femtio år dessförinnan.

Ett annat fall som anförs är Axel Lind af Hagebys tjänstgöring hos britterna på 1850-talet. Jag skulle säga att detta fall snarare talar för en alternativ tolkning, nämligen att tjänstgöringarna bidrog till att befästa en inskränkt världsbild. Karlskronaofficerarna var trots allt aktiva i brutala kolonialmak-

ters militära maskineri och det gäller inte minst Hageby som deltog i britternas bekämpande av Sepoyupproret. Om detta och mycket annat berättar Hageby själv i en bok utgiven vid hemkomsten till Karlskrona. Svensson nöjer sig med att citera några intetsägande rader ur bokens inledning men om man bemödar sig att läsa vidare framträder en författare med en djupt rasistisk och eurocentrisk blick på det koloniala och de folk han mötte, helt i dåtidens anda: "malayen" var "af naturen trög" och Calcuttas befolkning kastade "vilda blickar af hat och förakt" på författaren" och liknas vid ohyra, uppror förklaras med de inföddas rov- och hämndlystnad och religiösa fanatism. Dock, "britternas mod svigtade ej" inför de upproriska, triumferar Hageby.¹

I den mån begrepp av typen "öppenhet" överhuvudtaget är relevanta – de bör i vart fall preciseras – visar Hagebys text att den tolkning Svensson gör, inte alls är självklar. Enligt min mening riskerar författarens på förhand givna bild av Karlskrona bidra till att källorna läses selektivt och ensidigt. Den sociokulturella verkligheten under den långa undersökningsperioden är rimligen mer mångfasetterad än Svensson låter påskina. Flottan och officerarna försvarade visserligen Karlskronas judar till skillnad från en mer fientligt inställd handelssocietet, men jag tror knappast man kan hänvisa till en särskild öppenhet som förklaras av födelseort, bildningsnivå och utlandstjänstgöring eller av Port Jew. En mer närliggande förklaring är att officerarna uteslutande agerade utifrån flottans/statens ekonomiska och militärpolitiska intressen och att man – kanske delvis utifrån fördomar – föreställde sig att judar var särskilt skickliga att driva industrier och leverera till krigsmakten.

Port Jew – en för judar gynnsam miljö?

"Port Jews" är det "grundläggande teoretiska perspektivet", skriver Svensson (s. 27) – trots att församlingen, enligt författaren, ska ha upphört att vara en Port Jew-församling på 1860-talet. Begreppet tillmäts i alla händelser stort förklaringsvärde och jag kan tycka att författaren därmed kunde ha grävt djupare i den vetenskapliga diskussionen än han har gjort, kommenterat kritiken och åtminstone hänvisat direkt till de två historiker han lutar sig tungt mot, David Sorkin och Lois Dubin. Som det ser ut nu hämtas teoriavsnittets resonemang om de två, dels från en antologiintroduktion författad av David Cesarani, dels från en kort recension av samma antologi; två hänvisningar som för övrigt inte alls täcker innehållet. Exempelvis saknas referens till sammanställningen av Dubins fem kriterier för tidigmoderna Port Jews (s. 30, 31). Bristen på noggrannhet gör det svårt, ibland omöjligt, att hitta och

1. Axel Lind af Hageby, *Minnen från ett tre-årigt vistande i engelsk örlogstjänst 1857–1859* (Stockholm 1860) s. 41, 155 och 193.

bedöma definitioner och argument som Svensson plockar upp och gör till sina. Jag ska ändå göra ett försök att bidra till diskussionen.

Begreppet utvecklades av David Sorkin på 1990-talet med syftet att ringa in en social typ, *Port Jews*, närmare bestämt tidigmoderna sefardiska judar i hamnstäder med betydelse för framväxten av den atlantiska ekonomin. De ingick i judiska handelsnätverk, uppvisade stor rörlighet, var kosmopolitiska och öppna i förhållande till omgivningen samt förmådde bygga en judisk identitet som kan beskrivas som modern. Sorkin vidgar på så sätt den tidigare ensidiga bilden av emancipationsprocessen – judars inträde i det moderna gick inte bara via Berlin och haskalah. En intressant tes som, om inte annat, sätter fokus på sefardiska judar.

Den del av Sorkins modell som Svensson främst tar fasta på postulerar att miljöerna präglades av rörlighet och stort utbyte av varor, människor och idéer och att de därmed var gynnsamma för judar. Viljan att driva kommers övertrumfades traditionella fördomar. Ofta utverkades undantag från ett för judarna hindrande regelverk.²

Dubin är liksom Sorkin intresserad av den judiska emancipationsprocessen men argumenterar för en öppnare definition som även innefattar askenasiska judar i fler hamnstäder,³ något Sorkin avfärdar med att en sådan breddning leder till att i stort sett alla judar i hamnstäder blir *Port Jews* och därmed går förklaringsvärdet förlorat.⁴

Svensson är tydlig med att Sorkins och Dubins *Port Jew*, där fjärrhandeln är den drivande kraften, inte är direkt tillämplig på Karlskrona men menar att historikern Tony Kushner på ett fruktbart sätt tillämpat begreppet på den judiska församlingen i örlogshamnen Portsmouth. Kushners användning av begreppet ligger emellertid långt från Sorkins/Dubins. Hans ärende är inte att argumentera för en social typ eller en tidig och annorlunda emancipation utan att skriva historia underifrån, om en judisk menighet i en örlogsstad under 1800-talet, vars medlemmar huvudsakligen hade låg status. Den bild som målas upp är en lokal judenhet som visserligen kunde dra ekonomisk nytta av flottans närvaro, men som också utsattes för antisemitiska påhopp. I Kushners undersökning finns få spår av den gynnsamma miljö som Sorkin tecknar.⁵

2. David Sorkin, "Port Jews and the Three Regions of Emancipation", i David Cesarani (red.), *Port Jews: Jewish Communities in Cosmopolitan Maritime Trading Centers* (London 2002) s. 31–46.

3. Lois Dubin, "Researching Port Jews and Port Jewries: Trieste and Beyond", i Cesarani (red.) (2002) s. 53–58.

4. Sorkin (2002) s. 31.

5. Tony Kushner, "A Tale of Two Port Jewish Communities: Southampton and Portsmouth Compared", i Cesarani (red.) (2002) s. 91, 97–101.

C. S. Monacos studie om Karibiska hamnstäder vid övergången från tidigmodern till modern tid pekar i samma riktning, en studie som inte kommenteras i avhandlingen. I de städer Monaco har undersökt, klassade som Port Jew, dock inte av Monaco, drabbades judarna av beskyllningar från kristna handelsmän om ekonomiska oegentligheter och oärlighet samt av rättslig diskriminering, även de med medborgerlig status. Lägg därtill anklagelser om Kristusmord, attacker mot synagogor och fördrivning. Toleranta Port Jew-miljöer är en chimär och Sorkins tes om "hamnjudens" snabba och smärtfria emancipation ohållbar, sammanfattar Monaco. Han ifrågasätter Port Jew-begreppets relevans överhuvudtaget.⁶

Mot bakgrund av det sagda kan skarpa frågor ställas om hur tillämpligt begreppet är på familjen Philip/Ruben och Karlskrona. Hur många modifieringar tål Sorkins begrepp utan att tappa sitt förklaringsvärde i detta sammanhang? Var familjen Philip/Ruben Port Jews, som Svensson hävdar? Deras omständigheter låg trots allt långt från Sorkins socioekonomiska typ men också långt från Kushners judiska handelsmän och hantverkare i Portsmouth.

När allt kommer omkring visar Svenssons egen studie att judarna i Karlskrona utsattes för omgivningens fientlighet och hade begränsad handlingsfrihet. Det fanns ett borgerskap i Karlskrona som vid upprepade tillfällen agerade för att få bort familjen Ruben och de andra judarna från staden, delvis med antisemitiska undertoner. Det är möjligt att borgerskapet inte dominerade stadens sociokulturella liv, men de kan knappast ha varit osynliga heller och, som Svensson själv påpekar, de ägde länge den formella politiska makten och kunde tala för sin sak ända upp i riksdagen. Därtill ska läggas de antisemitiska påhopp som riktades mot Karlskronas judiska immigranter från Östeuropa på ett sätt som knappast skiljer sig från övriga delar av landet.

Som jag ser det har Svensson inte kunnat belägga sin tes på ett övertygande sätt, varken teoretiskt eller empiriskt. I synnerhet framstår jämförelserna mellan Karlskrona och andra svenska städer, som utfaller till den förras fördel, som ogrundade då strukturerade komparativa studier med väl genomarbetade metoder för att mäta stadsbefolkningarnas attityder till judar saknas.

Formalia och akribi

Språket flyter ledigt och dispositionen är sammanhållen men jag tvingas konstatera att det finns åtskilliga korrekturfel och brister i den vetenskapliga noggrannheten. En genomgång av tio slumpvis utvalda sidor (s. 16–25)

6. C. S. Monaco, "Port Jews or a People of the Diaspora? A Critique of the Port Jew Concept", *Jewish Social Studies* 15:2 (2009) s. 154–159.

visar att sju arbeten som anges i noterna saknas i litteraturförteckningen, att punkt, citattecken och indrag saknas på några ställen, att ord upprepas och omotiverade mellanslag görs. Dessvärre är detta genomgående. Ytterligare ett exempel är Tabell 4 och 5 (s. 88, 89, inte s. 90, 91 som anges i "Tabellförteckning") där summorna är felräknade i fyra av totalt åtta kolumner. Summorna stämmer inte heller i Tabell 6 för sex av de nio år som redovisas. Litteraturförteckningen lämnar också en hel del i övrigt att önska. Helhetsintrycket dras ner. Utan att spekulera över orsakerna får jag konstatera brister i omgivningens stöd och kontrollen av slutprodukten.

Slutord

Som framgått av det skrivna är jag inte alltid överens med de tolkningar som Harry R:son Svensson gör i sin avhandling. Jag ser det som en brist att författaren förutsätter förhållanden om Karlskronas sociokulturella miljö, ibland med en närmast apologetisk ton. Men på ett annat plan kan författarens engagemang för lokalsamhället ses som avhandlingens styrka och drivkraft. Författaren har bidragit till att ny och värdefull kunskap om de svenska judarnas historia kommit fram, kunskap om integrationsprocesser och judiska strategier i en för svenska förhållanden unik stadsmiljö, som speglar det unika men också delvis det generella. Svensson kopplar det lokala till den nationella kontexten och till en bred internationell diskussion om judiska integrations- och emancipationsprocesser. Mina invändningar till trots lämnar arbetet viktiga bidrag till de svenska judarnas historia.